

Γεώργιος Σπέντζος

Η ΣΤΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΕΒΡΟΥ, ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ

Υποψήφιος διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας,
Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Η έναρξη της διάσκεψης της Λωζάννης το φθινόπωρο του 1922 έφερε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων την Ελλάδα, την Τουρκία, την Αντάντ (Αγγλία, Γαλλία) και τους συμμάχους της στον Μεγάλο Πόλεμο: Ιταλία, Ιαπωνία, Ρουμανία, το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων και φυσικά την Ελλάδα. Όμως, οι μακρές διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν ως και την υπογραφή της τελικής συνθήκης, τον Ιούλιο του 1923, και τα συνεχή αδιέξοδα λίγο έλειψαν να οδηγήσουν σε επανάληψη του πολέμου μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Η συγκρότηση της στρατιάς του Έβρου, μεταξύ Νοεμβρίου 1922 και Ιανουαρίου 1923, θα αποδεικνυόταν πολύτιμο όπλο στα χέρια του Ελευθέριου Βενιζέλου, αρχηγού της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη. Αντίθετα, οι «σκληροί» της Επανάστασης του 1922 με επικεφαλής τον Θ. Πάγκαλο έβλεπαν τη στρατιά του Έβρου ως το μέσο που θα τους επέτρεπε να ανακαταλάβουν την Ανατολική Θράκη παραβλέποντας τα ευρύτερα διπλωματικά και στρατιωτικά δεδομένα.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να απαντήσει σε κρίσιμα ερωτήματα, όπως το πόσο εφικτή και ρεαλιστική επιλογή ήταν μια επανάληψη των εχθροπραξιών την επομένη κιόλας της μικρασιατικής τραγωδίας. Όπως θα αναφερθεί περαιτέρω, Ελλάδα και Τουρκία έφτασαν μια ανάσα από έναν νέο μεταξύ τους πόλεμο τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις (Ιανουάριος, Μάιος 1923). Η ανάλυση των διπλωματικών και στρατιωτικών δεδομένων του διαστήματος Σεπτεμβρίου 1922-Μαΐου 1923 θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μια στρατιωτική επιλογή δεν ήταν εφικτή για την Ελλάδα σε αυτό το χρονικό διάστημα.

Η οργάνωση της στρατιάς Έβρου

Η απώλεια της Ιωνίας, μετά την ήττα του ελληνικού στρατού και τη φυγή του από τη Μικρά Ασία τον Σεπτέμβριο του 1922, ήταν οριστική. Εξάλλου, επρόκειτο για περιοχές οι οποίες δεν αποτέλεσαν επίσημα ελληνικό έδαφος, καθώς η Συνθήκη των Σεβρών το 1920 επιδίκαζε τη διοίκηση της ζώνης της Σμύρνης στην Ελλάδα και μόνο μετά την παρέλευση πέντε ετών θα ήταν δυνατή η οριστική παραχώρησή της μέσω δημοψηφίσματος.

Η περίπτωση όμως της Ανατολικής Θράκης, που επιδικάστηκε στην Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920 (είχε καταληφθεί από τον ελληνικό στρατό τον Ιούλιο του ίδιου έτους), ήταν διαφορετική, καθώς τη στιγμή που χανόταν η Ιωνία η Ανατολική Θράκη αποτελούσε ελληνικό έδαφος ακόμη από όλες τις απόψεις. Ο φόβος για ενδεχόμενη απώλειά της ενέτεινε το επαναστατικό κλίμα στις τάξεις του υποχωρούντος ελληνικού στρατού. Η ενίσχυση του θρακικού μετώπου ήταν ένα από τα φλέγοντα ζητήματα που έθεσε, εκτός των άλλων, η ηγεσία των επαναστατών (μαζί με την παραίτηση του βασιλιά και τη διάλυση της Βουλής)¹.

Η διαδικασία για τη συγκρότηση της στρατιάς του Έβρου, Θράκης αρχικά, ξεκίνησε τυπικά στις 6 Σεπτεμβρίου 1922 (π.η.μ.), όταν με διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών καταργήθηκε η στρατιά Μ. Ασίας και συγκροτήθηκε στη θέση της η στρατιά Θράκης. Βασική αποστολή της τη δεδομένη στιγμή ήταν, σύμφωνα με τη διαταγή, η εξασφάλιση της ακεραιότητας του κράτους από τις τουρκο-βουλγαρικές συμμαχίες ή από εχθρικό στρατό².

Η παραπάνω διαταγή όμως δεν πρόλαβε να εφαρμοστεί λόγω της εκδήλωσης επαναστατικού κινήματος από τους συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρα και Στ. Γονατά μεταξύ 10 και 11 Σεπτεμβρίου. Έτσι, την ευθύνη για τη συγκρότηση της στρατιάς Θράκης θα αναλάμβανε η Επανάσταση του 1922. Με διαταγή του νέου υπουργού Στρατιωτικών Χαραλάμης στις 19 Σεπτεμβρίου οριζόταν ότι η στρατιά θα αποτελείτο από τα Γ' και Δ' Σώματα Στρατού³.

Ως τα τέλη του Σεπτεμβρίου η στρατιά Θράκης αποτελείτο από 6 μεραρχίες πεζικού και μία ιππικού, συνολικής δύναμης 55 χιλιάδων ανδρών περίπου. Το εγχείρημα συγκρότησης ισχυρού στρατού τη δεδομένη στιγμή μόνο εύκολο δεν ήταν, καθώς λόγω της απώλειας του μεγαλύτερου μέρους του πολεμικού υλικού στη Μ. Ασία υπήρχαν σημαντικές ελλείψεις σε είδη

1. Λ. Θεοτοκός, *Αρχηγείον Στρατού: Επιχειρήσεις εις Θράκην*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1969, σ. 89.

2. Στο ίδιο, σ. 86, 89.

3. Στο ίδιο, σ. 101-102.

ματισμού, πυρομαχικών πυροβολικού, αντίσκηνων κ.λπ. Τα διαθέσιμα, πάντως, πυροβόλα ήταν επαρκή για τις μεραρχίες που είχαν ήδη συγκροτηθεί. Η στρατιά αυτή, που προοριζόταν αρχικά για την άμυνα της Ανατολικής Θράκης, διατάχθηκε να υποχωρήσει δυτικά του ποταμού Έβρου, όπως αποφασίστηκε από τους Συμμάχους και την Τουρκία κατά την υπογραφή του πρωτοκόλλου της ανακωχής των Μουδανιών στις 27 Σεπτεμβρίου 1922⁴.

Με αφετηρία τη 18^η Οκτωβρίου 1922, επιταχύνθηκαν οι προσπάθειες για την αναδιοργάνωση του στρατού, ο οποίος μπορούσε να αποτελέσει πολύτιμο διπλωματικό όπλο στις διαπραγματεύσεις που ξεκινούσαν στη Λωζάννη. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε τα μέγιστα η ταχύτατη και χωρίς προβλήματα αποχώρηση του στρατού από την Αν. Θράκη⁵. Καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της στρατιάς έπαιξε ο υποστράτηγος Θ. Πάγκαλος, ο οποίος ανέλαβε τη θέση του διοικητή από τα μέσα Δεκεμβρίου 1922. Η πειθαρχία που επέβαλε με τη λήψη σκληρών μέτρων συνέβαλε στη συγκρότηση ενός ισχυρού στρατού⁶.

Τον Ιανουάριο του 1923 η στρατιά Έβρου αριθμούσε 110 χιλιάδες άνδρες περίπου, κατανεμημένους σε τρία σώματα στρατού, με εννιά μεραρχίες πεζικού και μία ιππικού. Η έλλειψη βαρέων πυροβόλων παρέμενε άλυτο πρόβλημα, καθώς όλο το βαρύ πυροβολικό είχε χαθεί στη Μ. Ασία. Οι προσπάθειες για προμήθεια πυροβόλων από τη Σερβία έμειναν χωρίς αποτέλεσμα, έτσι το πυροβολικό της στρατιάς αποτελείτο μόνο από δύο συντάγματα πεδινού πυροβολικού⁷.

Η στρατιά Έβρου, δεδομένου των δυσχερέστατων συνθηκών υπό τις οποίες συγκροτήθηκε, αποτελούσε πράγματι ένα εντυπωσιακό επίτευγμα της Επανάστασης του '22, με την ύπαρξή της να αποδεικνύεται πολύτιμη στις διαπραγματεύσεις που διεξάχθηκαν στη Λωζάννη. Η καλή οργάνωση και ο ικανοποιητικός οπλισμός του στρατού δεν σήμαιναν ότι ήταν έτοιμος για νέες πολεμικές περιπέτειες, καθώς τα ψυχικά τραύματα από την πρόσφατη μικρασιατική περιπέτεια είχαν μείνει βαθιά χαραγμένα σε αξιωματικούς και στρατιώτες. Η πειθαρχία του στρατεύματος είχε επιτευχθεί με την επιβολή σκληρών μέτρων και όχι λόγω του υψηλού ηθικού του. Αυτό όμως φαίνεται

4. Στο ίδιο, σ. 121.

5. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 93/4/1922, αρ. 1805/4143, Αρχηγός στρατιάς Θράκης προς ύπατο αρμοστή Κωνσταντινούπολης, 19 Οκτωβρίου 1922.

6. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 140.

7. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940. Τόμος Α'. Ο Βενιζελισμός κυβερνά*, Ίκαρος, Αθήνα 1955.

πως ήταν κάτι που το λησμονούσε η μερίδα των αδιάλλακτων του κινήματος του 1922⁸.

Η στάση των Συμμάχων και το ζήτημα της Ανατολικής Θράκης

Η ηγεσία της Επανάστασης, μετά την επικράτησή της τον Σεπτέμβριο, είχε να αντιμετωπίσει το ζήτημα της Αν. Θράκης, καθώς η προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων ως τα στενά των Δαρδανελίων τα είχε φέρει απέναντι από τις ακτές της Θράκης. Η μελλοντική στάση των Συμμάχων ήταν πλέον ερωτηματικό, αφού τα στρατεύματά τους, που βρίσκονταν στην περιοχή για να επιτηρούν τα Στενά, είχαν απέναντί τους τον τουρκικό στρατό που υπερτερούσε συντριπτικά σε αριθμούς τη δεδομένη στιγμή.

Υπήρχε, βέβαια, το ερώτημα αν ο Κεμάλ θα έφτανε στο σημείο να χτυπήσει τα στρατεύματα των Συμμάχων για να πετύχει με τη βία την αποκατάσταση της κυριαρχίας του σε όλη την Αν. Θράκη. Μια τέτοια ενέργεια θα ήταν σίγουρα παρακινδυνευμένη από πλευράς των Τούρκων, αφού σε περίπτωση σύρραξης τα συμμαχικά στρατεύματα και κυρίως οι Άγγλοι μπορούσαν να ζητήσουν καταρχάς τη συνδρομή των ελληνικών στρατευμάτων στη Θράκη και σε δεύτερο στάδιο να αναμένουν ενισχύσεις από στρατεύματα που διατηρούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής. Επίσης, ο αγγλικός στόλος ήταν απόλυτα κυρίαρχος στη –στρατηγικής σημασίας– περιοχή των Στενών. Ο Κεμάλ γνωρίζοντας τα δεδομένα αυτά αποφάσισε να μην προχωρήσει σε παρακινδυνευμένες κινήσεις⁹.

Η στάση όμως των Συμμάχων, με εξαίρεση τη Βρετανία, ήταν υποχωρητική έναντι της Τουρκίας. Γάλλοι και Ιταλοί, συνεχίζοντας τη φιλοτουρκική πολιτική που είχαν εγκαινιάσει μετά το 1920, απέσυραν τις δυνάμεις τους από την ασιατική πλευρά των Στενών. Η προσπάθεια της Βρετανίας υπό την κυβέρνηση του Lloyd George να βρει συμπαραστάτες στις αποικίες με την αποστολή στρατευμάτων είχε απογοητευτικά αποτελέσματα. Η Αυστραλία μόνο έδειχνε πρόθυμη να συνδράμει στρατιωτικά ώστε να μην πέσει σε τουρκικά χέρια το νεκροταφείο των στρατιωτών της που βρισκόταν στην Καλλιόπη¹⁰. Η Νέα Ζηλανδία αμφιταλαντευόταν, ενώ Καναδάς, Νότια Αφρική και Ινδίες φαίνονταν αρνητικές για την παροχή στρατιωτικής

8. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού, ό.π.*, σ. 140. Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις, Εξωτερική πολιτική και εθνικά θέματα από την ήττα του 1897 ως τη μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 302.

9. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα, 2005, σ. 168.

¹⁰ Στ. Γιωλιτζόγλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1922-1930*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 31.

βοήθειας. Αποτέλεσμα της απροθυμίας αυτής ήταν η Βρετανία να βρεθεί ουσιαστικά μόνη μπροστά στο ενδεχόμενο σύρραξης με τους κεμαλικούς. Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις, σε συνδυασμό με τη δήλωση του Κεμάλ στις 9 Σεπτεμβρίου, η οποία διασκέδαζε τους φόβους της Αγγλίας για ελεύθερη ναυσιπλοΐα στα Στενά, οδήγησαν την Αγγλία να επιλέξει τη διπλωματική οδό και τη σύγκληση διάσκεψης. Επιπλέον, η αγγλική κοινή γνώμη επιθυμούσε διευθέτηση της κρίσης με ανακωχή και όχι έναν νέο πόλεμο¹¹.

Η υιοθέτηση μιας μετριοπαθούς και συγκρατημένης στάσης από τους Συμμάχους, ακόμη και τους Βρετανούς, μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα από τη ματαίωση του σχεδιασμού που είχε αρχίσει μετά το 1918. Αυτός προέβλεπε την αντικατάσταση της παραπαίουσας τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από μια ενισχυμένη γεωπολιτικά Ελλάδα. Με τη νέα όμως ισορροπία δυνάμεων που διαμορφωνόταν στην περιοχή μετά το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας, η κεμαλική Τουρκία θα είχε στο εξής τον καταλυτικό ρόλο¹².

Η διαμορφωθείσα πραγματικότητα θα γινόταν κατανοητή στην Ελλάδα με αφετηρία το συμμαχικό διάβημα προς τον Κεμάλ, της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, με το οποίο οι Σύμμαχοι δήλωναν πως ήταν θετικά διακείμενοι στην παραχώρηση της Αν. Θράκης ως τον Έβρο και την Αδριανούπολη. Η παραχώρηση αυτή έθετε ως όρο να μην εισέρχονταν τα κεμαλικά στρατεύματα στις ουδέτερες ζώνες που κατείχαν προσωρινά οι Σύμμαχοι κατά τη διάρκεια των συνομιλιών για την ειρήνη. Επιπλέον, απαγορευόταν ρητά να παραβιάσουν οι Τούρκοι τα Στενά και τη θάλασσα του Μαρμαρά, έτσι ώστε να διασφαλιστεί η ελευθερία των Στενών¹³.

Τα νέα διπλωματικά δεδομένα έγιναν ακόμη πιο κατανοητά στην ελληνική πλευρά κατά τη διάρκεια της διάσκεψης των Μουδανιών. Οι διαπραγματεύσεις για την υπογραφή ανακωχής μεταξύ των Συμμάχων, της Τουρκίας και της Ελλάδας ξεκίνησαν στις 20 Σεπτεμβρίου 1922 στα Μουδανιά της Μ. Ασίας και μάλιστα προτού ακόμη φτάσει εκεί η ελληνική αντιπροσωπεία. Ο αντιπρόσωπος της Τουρκίας είχε θέσει ως βάση κάθε συζήτησης την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό, κάτι που δέχτηκαν τελικά οι αντιπρόσωποι της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας, απόντων των Ελλήνων¹⁴.

Ο Ελ. Βενιζέλος, τον οποίο η ηγεσία της Επανάστασης όρισε ως αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο εξωτερικό για να χειριστεί τα εθνικά ζητήματα, συ-

11. Στο ίδιο, σ. 32, 36.

12. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, ό.π.*, σ. 168.

13. Γιωλιτζόγλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, ό.π.*, σ. 40.

14. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 27.

νέστησε με τηλεγράφημά του στις 20 Σεπτεμβρίου την αποδοχή των συμμαχικών θέσεων, καθώς είχε κατανοήσει το μάταιο της αντίστασης και της αντιπαράθεσης με τους Συμμάχους. Σε περίπτωση που η κυβέρνηση επέμενε να αγωνιστεί για να κρατήσει την Αν. Θράκη αντίθετα προς τη γνώμη των Συμμάχων, τότε εκείνος θα παραιτούνταν από την εκπροσώπηση της Ελλάδας. Παράλληλα, όμως, πρότεινε στην κυβέρνηση να μη δεχτεί την εκκένωση της Αν. Θράκης από τον ελληνικό στρατό πριν την έναρξη της διάσκεψης της ειρήνης¹⁵.

Ως εκ τούτου, η αποδοχή της απώλειας της Αν. Θράκης ήταν μονόδρομος για την επαναστατική κυβέρνηση, που με τηλεγράφημά της στις 25 Σεπτεμβρίου προς την ελληνική αντιπροσωπεία στα Μουδανιά την εξουσιοδοτούσε να δεχτεί την εκκένωση της Θράκης ως τον Έβρο. Υπήρξε, βέβαια, διαμάχη μεταξύ Ελλάδας και Συμμάχων για το αν το όριο αποχώρησης θα ήταν επί της ανατολικής ή της δυτικής όχθης του Έβρου (η Ελλάδα επικαλούνταν τη συμφωνία Τουρκίας–Βουλγαρίας του 1915, με την οποία η Τουρκία είχε παραχωρήσει έκταση ανατολικά του Έβρου στη Βουλγαρία), με τους Συμμάχους να επιβάλουν τελικά ως όριο αποχώρησης τη δεξιά (δυτική) όχθη του ποταμού. Η ελληνική αντιπροσωπεία αποχώρησε από τα Μουδανιά χωρίς να υπογράψει τη συμφωνία, την οποία όμως αποδέχτηκε η κυβέρνηση στις 30 Σεπτεμβρίου. Η αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την Αν. Θράκη, που συντελέστηκε στο πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου 1922, συνοδεύτηκε από τον ξεριζωμό του ελληνισμού της περιοχής¹⁶.

Η Ελλάδα δέχτηκε τελικά να αποχωρήσει από την Αν. Θράκη όχι για στρατιωτικούς αλλά για πολιτικούς λόγους. Όπως εξάλλου προαναφέρθηκε, σε στρατιωτικό επίπεδο οι κεμαλικοί αδυνατούσαν να διαπεραιώσουν τα στρατεύματά τους στην ευρωπαϊκή ακτή των Στενών, αφού στερούνταν κάθε ναυτικού μέσου. Το ζήτημα ήταν καθαρά πολιτικό και αφορούσε στη θέση της Βρετανίας, η οποία δεν ήταν δυνατό να υποχρεωθεί να έρθει σε ένοπλη σύγκρουση για χάρη των ελληνικών συμφερόντων. Το να χρησιμοποιηθούν οι βρετανικές δυνάμεις ως ασπίδα για τις ελληνικές στην Αν. Θράκη ήταν εντελώς έξω από κάθε λογική τόσο για τους αντιβενιζελικούς όσο και για τους βενιζελικούς. Ως εκ τούτου, η επαναστατική κυβέρνηση αποφάσισε να δεχτεί την απώλεια της Αν. Θράκης¹⁷.

15. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 120. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 26.

16. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 30-31.

17. Γ. Γιανουλόπουλος, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα: οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, τ. Α', σ. 141.

Οι όροι της ανακωχής των Μουδανιών, εκτός της εκκένωσης της Αν. Θράκης από την Ελλάδα, προέβλεπαν πως τα συμμαχικά στρατεύματα θα διατηρούσαν τις θέσεις τους στα Στενά και την Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, οριζόταν μια ουδέτερη ζώνη πλάτους 15 χιλιομέτρων στα Δαρδανέλια και 40 χιλιομέτρων στο Βόσπορο, όπου τα τουρκικά στρατεύματα απαγορευόταν να εισέλθουν ως την υπογραφή της ειρήνης. Προβλεπόταν όμως η είσοδος στην Αν. Θράκη Τούρκων χωροφυλάκων, 8 χιλιάδων περίπου, για την τήρηση της τάξης¹⁸.

Στην πράξη, βέβαια, οι Τούρκοι δεν τήρησαν πιστά τους όρους της ανακωχής. Συγκέντρωσαν στρατεύματα και οχύρωσαν διάφορες θέσεις σε απόσταση μόλις 5 χιλιομέτρων από τα Δαρδανέλια, αντί των 15 που πρόβλεπε το άρθρο 11 της ανακωχής των Μουδανιών. Επίσης, εκτός της προβλεπόμενης χωροφυλακής των 8 χιλιάδων ανδρών, μετέφεραν με διάφορους τρόπους στην Αν. Θράκη πολεμικό υλικό και στρατιώτες. Έτσι, η συνολική δύναμη του τουρκικού στρατού στη Θράκη έφτανε τις 35 χιλιάδες άνδρες και 100 πυροβόλα κατά τα τέλη του 1922-αρχές του 1923. Σε περίπτωση πολέμου οι Τούρκοι είχαν τη δυνατότητα να στρατολογήσουν άνδρες από τον ντόπιο πληθυσμό, με αποτέλεσμα το σύνολο του τουρκικού στρατού Θράκης μεταξύ Έβρου και Κωνσταντινούπολης να υπολογίζεται στις 40 με 50 χιλιάδες άνδρες¹⁹.

Το αδιέξοδο στις διαπραγματεύσεις και η προοπτική νέου πολέμου

Υπό τα παραπάνω διπλωματικά και στρατιωτικά δεδομένα ξεκίνησε, στις 8 Νοεμβρίου 1922 στη Λωζάννη της Ελβετίας, διεθνής διάσκεψη για την επίτευξη συνθήκης ειρήνης. Την Ελλάδα εκπροσωπούσε ο Ελ. Βενιζέλος, την Τουρκία ο Ισμέτ πασάς, τη Βρετανία ο Λόρδος Κόρζον, τη Γαλλία ο Πουανκαρέ και την Ιταλία ο Μουσολίνι. Η τουρκική αντιπροσωπεία εμφανίστηκε στη διάσκεψη με τον αέρα του νικητή και ζητούσε να ικανοποιηθούν όλες οι αξιώσεις της (πολεμική αποζημίωση, έξωση του Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη, εκχώρηση εδαφών στη δυτική όχθη του Έβρου, δημοψήφισμα στη δυτική Θράκη, διάλυση του ελληνικού στόλου κ.ά.)²⁰.

Παρόμοια στάση τήρησαν οι Τούρκοι αντιπρόσωποι και έναντι των Συμμάχων στα ζητήματα της Μοσούλης, της Αλεξανδρέττας κ.λπ. Το γεγονός

18. Γιωλιτζόγλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, ό.π.*, σ. 78-79.

19. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού, ό.π.*, σ. 146, 148. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 25/3/1923, αρ. 902/386, Επιτελική Υπηρεσία Στρατού προς Υπουργεία Στρατιωτικών και Εξωτερικών, 4 Φεβρουαρίου 1923.

20. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 32, 33.

αυτό οδήγησε σε παραλίγο αδιέξοδο τις διαπραγματεύσεις, παράλληλα όμως διευκόλυνε την αποστολή της ελληνικής αντιπροσωπείας: εφόσον επιτυγχάνοταν η υποστήριξη των Συμμάχων, τότε ακόμη και ο αντίθετος σε νέες εχθροπραξίες Βενιζέλος θα μπορούσε να υποστηρίξει τη διακοπή των διαπραγματεύσεων και την επανάληψη του πολέμου.

Το διπλωματικό αδιέξοδο φαίνεται από τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς την ελληνική κυβέρνηση λίγες μέρες μετά την έναρξη της διάσκεψης: «Λύσις τρομερού προβλήματος εξαρτάται από κατάστασιν στρατού μας. Δύναται ούτος εντός μιας εβδομάδος εξορμών να φθάση όχι Βόσπορον τουλάχιστον εις Τσαλτάτζα; Θρασύτης Τούρκων Συνδιασκέψει είναι τοιαύτη, ώστε Σύμμαχοι, αν δεν διαρρήξωσι διαπραγματεύσεις μετ' αυτών εν περιπτώσει συνεχίσεως ελληνοτουρκικού πολέμου, θα μείνωσιν ουδέτεροι και θα προΐδωσι μάλλον ευμενώς προς ενδεχόμενην νίκην μας, ουδέ θα θελήσωσι να στερήσωσιν ημάς καρπών αυτής...»²¹.

Ο Βενιζέλος με νέο τηλεγράφημά του από τη Λωζάννη ενημέρωνε την ελληνική κυβέρνηση για την πορεία των διαπραγματεύσεων: «Μόνον αν έχωμεν στρατόν ικανόν να επιτεθή επιτυχώς εν Θράκη, θα δυνηθώμεν να κάμψωμεν την θρασύτητα των Τούρκων, έναντι της οποίας οι Σύμμαχοι φαίνονται ενδοτικοί. Προς σχηματισμόν ίδιας αντιλήψεως περί της καταστάσεως του Στρατού μας αποστέλλω τον παρ' εμοί στρατηγόν Μαζαράκην, όπως έλθη εις επαφήν μετά των σωματαρχών και μοι ανακοινώση τας αντιλήψεις των»²².

Από τα παραπάνω τηλεγραφήματα φαίνεται ξεκάθαρα πόσο μεγάλη σημασία έδινε ο Βενιζέλος στην ύπαρξη ισχυρού στρατού στον Έβρο. Η δυνατότητα προέλασης στην Ανατολική Θράκη, ακόμη και στον Βόσπορο, ήταν ένα ενδεχόμενο που δεν μπορούσε να αποκλειστεί τη στιγμή που οι διαπραγματεύσεις οδηγούνταν σε αδιέξοδο. Σε τελική ανάλυση, όμως, η στάση που θα κρατούσαν οι Σύμμαχοι αποτελούσε καταλυτικής σημασίας ζήτημα για τον πάντα ρεαλιστή Βενιζέλο.

Όμως, ακόμα και για την ανασυγκρότηση του στρατού στον Έβρο ο Βενιζέλος ήθελε να έχει πραγματική εικόνα, γι' αυτό και αποφάσισε να στείλει από τη Λωζάννη το στρατηγό Μαζαράκη, τον Δεκέμβριο του 1922, προκειμένου να επιθεωρήσει από κοντά τη στρατιά. Οι εντυπώσεις τού τελευταίου μετά την επίσκεψή του στις περισσότερες μονάδες ήταν πολύ θετικές, έμεινε με τη βεβαιότητα ότι ο ελληνικός στρατός, παρά τις ελλείψεις που είχε και λόγω της μη ύπαρξης μεγάλου αριθμού τουρκικών δυνάμεων στη Θράκη,

21. Στο ίδιο, σ. 35.

22. Στ. Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, 1958, σ. 267.

μπορούσε εντός λίγων ημερών να προελάσει ως την Τσατάλτζα. Γι' αυτό και τηλεγράφησε αμέσως στον Βενιζέλο στη Λωζάννη ώστε να τον ενημερώσει για την ικανότητα του στρατού²³.

Η προοπτική νέου γύρου εχθροπραξιών, με θετική έκβαση για την Ελλάδα, σχετιζόταν όμως άμεσα με κάποιες βασικές προϋποθέσεις, που ήταν οι εξής: 1) ύπαρξη αξιόμαχου στρατού, 2) είσοδος του ελληνικού στόλου στα Στενά, ώστε να εμποδιστεί η μεταφορά τουρκικών ενισχύσεων στη Θράκη, 3) επίτευξη συνεργασίας με τη Σερβία ώστε να αποτραπεί ενδεχόμενη επίθεση της Βουλγαρίας. Εκτός από τον πρώτο παράγοντα, που για την υλοποίησή του αποκλειστικά υπεύθυνη ήταν η Ελλάδα και εν πολλοίς είχε συντελεστεί, η πραγματοποίηση των άλλων δύο ήταν αποτέλεσμα της βούλησης των Συμμάχων²⁴.

Με εξαίρεση την Ιταλία του Μουσολίνι, που πιθανόν να μην είχε αντίρρηση για έναν νέο πόλεμο προσβλέποντας σε εδαφικά οφέλη για την ίδια, η στάση της Βρετανίας και της Γαλλίας αποτελούσε ερωτηματικό. Η αρνητική τελικά στάση των Συμμάχων είχε ως αποτέλεσμα, όταν επέστρεψε στη Λωζάννη ο Μαζαράκης, να βρει νέα δεδομένα. Στη συνάντησή του με τον Βενιζέλο, κατά την οποία του εξέθεσε όσα είχε δει στο μέτωπο του Έβρου, άκουσε τον επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας να του εξηγεί ότι όλα ήταν πλέον περιττά από τη στιγμή που οι Σύμμαχοι δεν επέτρεπαν επανάληψη των εχθροπραξιών. Ο Βενιζέλος είχε κατανοήσει νωρίτερα πως παρά τη φαινομενική διαφωνία των Συμμάχων με τους Τούρκους, οι πρώτοι ήταν διατεθειμένοι τελικά να έρθουν σε συμβιβασμό με τους τελευταίους χωρίς να φτάσουν στα άκρα²⁵.

Η αλήθεια είναι, πάντως, πως οι Σύμμαχοι έβλεπαν με ανησυχία την ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού στον Έβρο, φοβούμενοι νέο ελληνοτουρκικό πόλεμο κι αυτό λόγω των δηλώσεων που φέρονταν πως έκαναν στις εφημερίδες οι σκληροί της Επανάστασης του 1922 με επικεφαλής τον υποστράτηγο Θ. Πάγκαλο. Τέτοιες ανησυχίες είχε εκφράσει ο Πουανκαρέ μεταξύ άλλων, με τον Βενιζέλο να σπεύδει να διαψεύσει τις δηλώσεις Πάγκαλου λέγοντας στον Γάλλο διπλωμάτη Μπομπάρ ότι δεν ήταν αληθινές και ότι οι στρατιωτικοί δήλωναν μόνο την εμπιστοσύνη τους στο στρατό. Ο Βενιζέλος δήλωσε επίσης ότι θα περίμενε αντί για παράπονα να ακούει συγχαρητήρια από τους Συμμάχους για την ανασυγκρότηση του ελληνικού

23. Αλ. Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1949, σ. 379.

24. Δαφνής, *Η Ελλάδα, ό.π.*, σ. 35.

25. Στο ίδιο, σ. 36. Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, σ. 385.

στρατού, χάρη στην οποία θα μπορούσαν να πετύχουν σύναψη ειρήνης με καλύτερους όρους²⁶.

Με δεδομένη την αρνητική στάση των Συμμάχων σε μια νέα ελληνοτουρκική σύρραξη, η μοναδική προοπτική κήρυξης πολέμου στηριζόταν πλέον στην πιθανότητα συνεργασίας με τη Σερβία (βασιλείο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων μετά το 1918). Ο Βενιζέλος τηλεγράφησε ακόμη μια φορά στην ελληνική κυβέρνηση, στις 18 Δεκεμβρίου 1922: «Μετά βαθείαν μελέτην ζητήματος και αναλαμβάνων όλην την ιστορικήν ευθύνην, συμβουλευώ όπως Γιουγκοσλαβία απευθυνθή Γαλλίαν και Αγγλίαν δηλούσα ότι διαθέτει 4 μεραρχίας, όπως μετά 8 ελληνικών και 4 αγγλογαλλικών επιτεθώμεν της Τουρκίας. Εις αντάλλαγμα παραχωρήσωμεν τη Σερβία Φλώριναν»²⁷.

Η πρόταση του Βενιζέλου οπωσδήποτε βρήκε απροετοίμαστη την επαναστατική κυβέρνηση και την αιφνιδίασε. Οι ηγέτες της Επανάστασης Πλαστήρας και Γονατάς δεν δέχθηκαν την πρόταση παραχώρησης της Φλώρινας, εξάλλου πίστευαν, όπως και η κυβέρνηση, ότι η Σερβία δεν θα δεχόταν να στείλει μεραρχίες. Τελικά η κυβέρνηση, μην έχοντας άλλη επιλογή, αποφάσισε να δεχτεί την πρόταση του Βενιζέλου, κάτι που του γνωστοποίησε με τηλεγράφημα. Σε πρώτη φάση, όμως, η Σερβία φάνηκε αρνητική στο ενδεχόμενο να συνδράμει την Ελλάδα στρατιωτικά και διπλωματικά, ακόμη και με εδαφικά ανταλλάγματα. Αυτό ήταν το συμπέρασμα της συνάντησης του υπουργού Εξωτερικών Αλέξη Αλεξανδρή με τον πρέσβη της Σερβίας στην Αθήνα Μπάλουχιτς²⁸.

Η ελληνική πλευρά όμως ήταν αποφασισμένη να καταβάλει κάθε προσπάθεια προκειμένου να πείσει τη Σερβία. Για το λόγο αυτό ανατέθηκε στον πρέσβη της Ελλάδας στο Βελιγράδι Μαυρουδή να διεξαγάγει διαπραγματεύσεις με τους Σέρβους. Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στις 4 Ιανουαρίου 1923 και διήρκεσαν περισσότερο από ένα δεκαήμερο. Στις 16 του ίδιου μήνα ο Μαυρουδής θα τηλεγραφήσει στην ελληνική κυβέρνηση ενημερώνοντάς την για την πορεία των διαπραγματεύσεων. Στο τηλεγράφημα γίνεται λόγος και για το περιεχόμενο μιας επιστολής του Βενιζέλου που είχε στην κατοχή του ο Μαυρουδής από τη Λωζάννη για να την παραδώσει στον πρωθυπουργό της Σερβίας Πάσιτς. Η πρόταση του Βενιζέλου ήταν σε γενικές γραμμές η ίδια, προτεινόταν δηλαδή στη Σερβία να συνδράμει στρατιωτικά την Ελλάδα, με λιγότερες όμως δυνάμεις σε σχέση με την αρχική πρόταση

26. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 3/5/1923, αρ. 15048, Ελευθέριος Βενιζέλος (Λωζάννη) προς Υπουργείο Εξωτερικών.

27. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 39.

28. Στο ίδιο.

(1 μεραρχία αντί 4), καθώς το ελληνικό επιτελείο θεωρούσε επαρκείς τις ελληνικές δυνάμεις στον Έβρο. Το αντάλλαγμα θα ήταν η παραχώρηση της Φλώρινας, μόνο όμως εφόσον η Ελλάδα ανακτούσε την Αν. Θράκη²⁹.

Η αποστολή του Μαυρουδή δεν απέφερε κάποιο θετικό αποτέλεσμα. Με νέο τηλεγράφημά του στις 28 Ιανουαρίου έκανε γνωστό ότι, παρά τις προσπάθειές του να συναντηθεί με τον Πάσιτς, δεν είχε καταφέρει να λάβει ως εκείνη τη στιγμή κάποια πρόσκληση. Τόσο ο Σέρβος πρωθυπουργός όσο και ο υπουργός Εξωτερικών προφασίζονταν ασθένεια για να αποφύγουν να συναντηθούν με τον Έλληνα πρέσβη³⁰.

Ίδια κατάληξη είχε και η αποστολή στο Βελιγράδι του στρατηγού Μαζαράκη, ο οποίος μετέβη εκεί κατόπιν εντολής του Βενιζέλου. Η Σερβία απέρριπτε ακόμη και την τελευταία πρόταση του Βενιζέλου, που ζητούσε απλά στήριξη έναντι της Βουλγαρίας με συγκέντρωση στρατού στα σερβοβουλγαρικά σύνορα. Όμως, όπως αναφέρει και ο Μαζαράκης στα απομνημονεύματά του, δεν κατόρθωσε να έρθει σε επαφή με τον Πάσιτς κι έτσι η εικοσαήμερη αποστολή του στο Βελιγράδι δεν είχε αίσιο τέλος³¹.

Την αποτυχία των διαπραγματεύσεων ακολούθησε τηλεγράφημα του Βενιζέλου στον Πλαστήρα, με το οποίο ανέφερε ότι προέλαση του ελληνικού στρατού χωρίς τη σύμπραξη της Σερβίας αποτελούσε ρισκοκίνδυνη επιλογή. Κάτι τέτοιο το απέρριπτε χωρίς δεύτερη σκέψη ο Βενιζέλος, λέγοντας χαρακτηριστικά: «εγώ, τουλάχιστον, δεν δύναμαι να μετάσχω τοιαύτης ευθύνης, παραιτούμενος δε αντιπροσωπείας θα περιορισθώ εις ευχάς υπέρ επιτυχίας παρατόλμου επιχειρήσεως, ήτις δύναται να οδηγήση εις πλήρη καταστροφήν Ελλάδος»³².

Την άποψη του Βενιζέλου περί μη έναρξης πολεμικών επιχειρήσεων κάτω από τα δεδομένα που ίσχυαν τη δεδομένη στιγμή ενστερνιζόταν και ο πρωθυπουργός της επαναστατικής κυβέρνησης Γονατάς, ο οποίος έστειλε σχετική επιστολή στον Βενιζέλο. Για τον Γονατά, επιχείρηση κατά της Τουρκίας δεν έπρεπε να αναληφθεί καθώς υπήρχε μια σειρά λόγων που απέκλειαν κάτι τέτοιο. Επιπλέον ο Γονατάς έκανε λόγο για πιθανολογούμενη ανάμειξη της κομμουνιστικής Ρωσίας, για κόπωση του λαού και για το ηθικό του στρατού³³.

29. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/1/1923, αρ. 551, Μαυρουδής (Βελιγράδι) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 16 Ιανουαρίου 1923.

30. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/1/1923, αρ. 1082, Μαυρουδής (Βελιγράδι) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 28 Ιανουαρίου 1923.

31. Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 380.

32. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 40.

33. Στο ίδιο.

Η πιθανότητα επέμβασης της Ρωσίας φαίνεται πως είχε απασχολήσει σοβαρά τους Έλληνες ιθύνοντες, καθώς μια σειρά τηλεγραφημάτων που στάλθηκαν τον Ιανουάριο του 1923 από το γενικό προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη και τις πρεσβείες σε Σόφια και Βουκουρέστι δικαιολογούσε εν μέρει το φόβο για στρατιωτική ανάμειξη της Ρωσίας. Το τηλεγράφημα του γενικού πρόξενου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη στις 7 Ιανουαρίου 1923 ανέφερε ότι, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συλλέξει, κυκλοφορούσαν φήμες περί απόβασης δύο χιλιάδων Ρώσων στρατιωτών στην περιοχή της Μήδειας και ότι η Ρωσία θα έστελνε συνολικά 20 χιλιάδες στρατό στην Αν. Θράκη και πολεμοφόδια στους Τούρκους³⁴.

Τα τηλεγραφήματα που στάλθηκαν στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 13 Ιανουαρίου από τις πρεσβείες της Σόφιας και του Βουκουρεστίου ήταν αντιφατικά μεταξύ τους, καθώς ο μεν πρέσβης στη Σόφια Ραφαήλ ανέφερε την ύπαρξη φήμης για απόβαση 500 Ρώσων στη Μήδεια και ότι στη συνέχεια θα ακολουθούσαν κι άλλοι³⁵, ο δε πρέσβης στο Βουκουρέστι Πανάς ανέφερε ότι ως εκείνη τη στιγμή δεν επιβεβαιωνόταν απόβαση Ρώσων³⁶. Την όλη φημολογία περί ανάμειξης ή όχι των Ρώσων ήρθε να ξεδιαλύνει τηλεγράφημα του γραφείου της Επανάστασης στη Θεσσαλονίκη, στις 29 Ιανουαρίου: όπως ενημερώθηκε από αγγλικό πολεμικό που έκανε περιπολία στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, γινόταν πράγματι απόβαση Τούρκων και Ρώσων στρατιωτών στις ακτές της Αν. Θράκης, όμως επρόκειτο για Ρώσους της Κωνσταντινούπολης που είχε στρατολογήσει ο Κεμάλ για να δείξει ότι είχε την υποστήριξη της Ρωσίας³⁷.

Οι διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ολοκληρώθηκαν στις 18 Ιανουαρίου, καθώς την προηγούμενη υπογράφηκε η Σύμβαση περί ανταλλαγής των πληθυσμών, των αιχμαλώτων και των πολιτικών ομήρων και προγραμματίστηκε νέα συνεδρίαση στις 22 Ιανουαρίου για να υπογραφούν οι συνθήκες ειρήνης. Στη συνεδρίαση της 22^{ης} Ιανουαρίου για την υπογραφή της τελικής συνθήκης ειρήνης, η τουρκική αντιπροσωπεία ανακοίνωσε ότι αρνούταν να δεχθεί να παραιτηθεί –αμοιβαία με την Ελλάδα– από το δικαίωμα εισπραξής αποζημίωσης, συνεχίζοντας έτσι να

34. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 218, Αννίνος (Κωνσταντινούπολη) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Ιανουαρίου 1923.

35. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 513, Ραφαήλ (Σόφια) προς υπουργό Εξωτερικών, 13 Ιανουαρίου 1923.

36. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 512, Πανάς (Βουκουρέστι) προς υπουργό Εξωτερικών, 13 Ιανουαρίου 1923.

37. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 229, Γραφείο Επανάστασεως προς υπουργό Εξωτερικών, 29 Ιανουαρίου 1923.

μένει ανυποχώρητη στο θέμα της πολεμικής αποζημίωσης. Η άρνηση αυτή της Τουρκίας μαζί με άλλες διαφορές που είχε με τους Συμμάχους εξαγρίωσε τους τελευταίους και κυρίως τη Βρετανία που αποχώρησε από τη διάσκεψη. Παρά τις προσπάθειες που έγιναν να βρεθεί λύση, η διάσκεψη διέκοψε επ' αόριστον τις εργασίες της με τις αντιπροσωπεΐες των κρατών να αναχωρούν η μία μετά την άλλη³⁸.

Νέο αδιέξοδο στις διαπραγματεύσεις: ο πόλεμος προ των πυλών

Η διακοπή της διάσκεψης έδωσε την ευκαιρία στον Βενιζέλο να επισκεφτεί το Λονδίνο, όπου είχε συναντήσεις με μέλη της βρετανικής κυβέρνησης. Σύμφωνα με το τηλεγράφημα που απέστειλε στην ελληνική κυβέρνηση στις 27 Μαρτίου 1923, ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας τον ενημέρωσε ότι η διάσκεψη θα ξανάρχιζε τις εργασίες της σε τρεις εβδομάδες περίπου, με την Τουρκία να συνεχίζει να εγείρει θέμα αποζημιώσεων. Ο Βενιζέλος απάντησε στον Βρετανό υπουργό ότι η Ελλάδα έμενε ανένδοτη στο θέμα αυτό και δεν ήταν δυνατό να υποχωρήσει. Ιδιαίτερα σημαντική για τα όσα θα διαδραματιζόνταν στη συνέχεια ήταν η θέση του Βρετανού υπουργού ότι οι Σύμμαχοι δεν θα παρενέβαιναν και θα άφηναν Ελλάδα και Τουρκία να λύσουν μόνες τους το ζήτημα. Κατά τον Βενιζέλο, η θέση αυτή δεν ήταν και τόσο ενθαρρυντική για την Ελλάδα, από την άλλη όμως θεωρούσε ότι η καλή κατάσταση του ελληνικού στρατού ήταν καταλυτική προκειμένου να γίνει αποδεκτή η θέση της Ελλάδας για τη μη καταβολή της αποζημίωσης³⁹.

Μετά από διάστημα έξι εβδομάδων διακοπής, η διάσκεψη επανέλαβε τις εργασίες της στις 23 Απριλίου 1923, με την αδιαλλαξία της Τουρκίας στο ζήτημα της αποζημίωσης να παραμένει. Η Ελλάδα δεν φαινόταν ούτε διατεθειμένη ούτε και ικανή οικονομικά να καταβάλει μια δυσβάστακτη πολεμική αποζημίωση, με την προοπτική επανάληψης των εχθροπραξιών να είναι πολύ πιθανή. Η παράταση του αδιεξόδου, με το ελληνικό ζήτημα να μην είναι προγραμματισμένο να συζητηθεί σύντομα, προκάλεσε σύντομα αντιδράσεις στους κόλπους της επαναστατικής κυβέρνησης. Η δημιουργία της στρατιάς του Έβρου, 100 χιλιάδων και πλέον ανδρών, ενθάρρυνε σημαντικό αριθμό στρατιωτικών να αντιτίθενται σε οποιαδήποτε προοπτική υποχώρησης. Σε περίπτωση που ναυαγούσαν οι διαπραγματεύσεις και ξεσπούσε νέος πόλεμος, ο ελληνικός στρατός ήταν σε θέση να προελάσει

38. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 43.

39. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/1/1923, αρ. 2718, Ελευθέριος Βενιζέλος (Λονδίνο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 27 Μαρτίου 1923.

νικηφόρα ως την Κωνσταντινούπολη, κάτω βέβαια από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Αυτό το γνώριζαν καλύτερα από τον καθένα οι στρατιωτικοί που ήθελαν να εκβιάσουν καταστάσεις⁴⁰.

Επικεφαλής των αδιάλλακτων ήταν ο αρχηγός της στρατιάς Έβρου Θ. Πάγκαλος και ο αρχηγός του στόλου Αλ. Χατζηκυριάκος. Λόγω των συνεχών αναβολών της συζήτησης του ελληνικού ζητήματος, όπως προαναφέρθηκε, έβλεπαν την τουρκική αδιαλλαξία ως μοναδική ευκαιρία για επανάληψη του πολέμου, χωρίς να υπολογίζουν τη στάση των Συμμάχων. Η μετριοπαθής θέση του Βενιζέλου άρχισε να βρίσκει ολοένα και λιγότερους συμπαραστάτες μέσα στην κυβέρνηση και αποφασίστηκε να συγκληθεί σύσκεψη κορυφής στις 7 Μαΐου 1923⁴¹. Στη σύσκεψη μετείχαν ο αρχηγός της Επανάστασης Πλαστήρας, ο πρωθυπουργός Γονατάς, οι αρχηγοί στρατού και στόλου Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος και υπουργοί της κυβέρνησης, με μοναδικό μη στρατιωτικό τον υπουργό Εξωτερικών Αλεξανδρή. Η άποψη που επικράτησε ήταν αυτή των αδιάλλακτων και αποφασίστηκε η αντικατάσταση του Βενιζέλου ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας από τον υπουργό Εξωτερικών Αλεξανδρή⁴².

Όταν έφτασε ο υπουργός στη Λωζάννη, στις 13 Μαΐου 1923, ακολούθησε συνάντησή του με τον Βενιζέλο, στην οποία του ανακοίνωσε ότι, εφόσον συμφωνούσε με τις θέσεις της Αθήνας, ζήτημα αντικατάστασής του δεν υφίστατο. Ο Βενιζέλος όμως απάντησε ότι τις θεωρούσε ακραίες και πολεμικές. Πρόσθεσε δε ότι η Ελλάδα στερούνταν της συμπάθειας των Συμμάχων, οι οποίοι θεωρούσαν τους Έλληνες αδιάλλακτους και πολεμοχαρείς. Μάλιστα, από τη στιγμή που οι Σύμμαχοι είχαν υποχωρήσει σε όλες σχεδόν τις απαιτήσεις των Τούρκων, αντίστοιχη τουρκική υποχώρηση έναντι της Ελλάδας θα ήταν πολύ δύσκολη χωρίς κάποιο αντάλλαγμα. Ο Βενιζέλος κατέληξε ότι ήταν κι αυτός σύμφωνος με τη θέση του Αλεξανδρή, πως δεν θα έπρεπε δηλαδή να γίνει καμία υποχώρηση καταρχήν. Τέλος τον ενημέρωσε πως σκόπευε να συναντηθεί με τον Ισμέτ και να του μιλήσει σε προσωπική βάση, ως Βενιζέλος, και όχι ως αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης. Αν κατά τη συνάντηση δεν προέκυπτε συμφωνία, τότε ο Βενιζέλος θα παραιτούνταν από την αντιπροσωπεία παραδίδοντας στον Αλεξανδρή τη θέση του⁴³.

40. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, ό.π.*, σ. 179.

41. Ι. Γιανουλόπουλος, «Η διεθνής διάσκεψη και η συνθήκη της Λωζάννης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τόμος ΙΕ, σ. 270.

42. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 44. Γονατάς, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, σ. 268.

43. Γονατάς, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, σ. 269.

Στη συνάντηση Βενιζέλου–Ισμέτ ο τελευταίος επέμενε στη θέση περί αποζημίωσης και έτσι δεν σημειώθηκε καμία συμφωνία, δήλωσε μάλιστα προς τον Βενιζέλο ότι, αν υπέγραφε χωρίς αντάλλαγμα, θα τον λιθοβολούσαν στην Άγκυρα. Η πρόταση του Βενιζέλου ήταν να δινόταν στην Τουρκία, αντί αποζημίωσης, το Καραγάτς (μια νησίδα γης μεταξύ των ποταμών Άρδα και Έβρου, νότια της Αδριανούπολης), το οποίο κατά τη γνώμη των Συμμάχων, αλλά και των στρατιωτικών, ήταν πολύ δύσκολο να κρατηθεί σε περίπτωση πολέμου. Δόθηκε δε διορία μιας εβδομάδας στον Ισμέτ να απαντήσει στην πρόταση, διορία που όμως παρήλθε χωρίς να δοθεί κάποια απάντηση⁴⁴.

Ο Αλεξανδρής βλέποντας το διπλωματικό αδιέξοδο τηλεγράφησε στις 22 Μαΐου στην κυβέρνησή του η προτείνοντας τα εξής: θα ανέμενε το αργότερο ως τις 26 του μήνα και αν ως τότε δεν υπήρχε συμφωνία θα προχωρούσε στην καταγγελία της ανακωχής των Μουδανιών, ώστε το πρωί της 27^{ης} Μαΐου να ξεκινήσει η προέλαση του ελληνικού στρατού στη Θράκη. Παράλληλα, όμως, ο Αλεξανδρής απέστειλε και τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς την κυβέρνηση. Ο ρεαλιστής πολιτικός εκείνες τις κρίσιμες στιγμές είχε την απαιτούμενη ψυχραιμία και διορατικότητα ώστε να ζυγίσει όλα τα ενδεχόμενα και τις παραμέτρους, κατανοώντας πλήρως την ιστορική ευθύνη που του αναλογούσε σε περίπτωση νέου πολέμου με αρνητική κατάληξη.

Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου ανέφερε πως η μόνη περίπτωση στην οποία θα μπορούσε να σημειωθεί επανάληψη των εχθροπραξιών ήταν: 1) η εξασφάλιση ουδετερότητας της Βουλγαρίας, 2) ο στρατός να προελάσει ως τον Βόσπορο χωρίς να αναχαιτιστεί από τους Τούρκους, 3) οι Σύμμαχοι να μην επιτρέψουν στους τελευταίους ελεύθερη διάβαση μέσω Βοσπόρου και Στενών. Επίσης, κατά τον Βενιζέλο ήταν πιθανό να απαγορευτεί η είσοδος του ελληνικού στόλου στα Στενά από τους Συμμάχους. Εφόσον, όμως, δεν ήταν δυνατό να φτάσει ο ελληνικός στρατός στον Βόσπορο προ της συγκέντρωσης τουρκικού στρατού, τότε δεν θα έπρεπε να επαναληφθούν οι εχθροπραξίες. Οι μόνες επιλογές που απέμεναν στην Ελλάδα ήταν είτε επίτευξη ειρήνης με την παραχώρηση και άλλων εδαφικών ανταλλαγμάτων στην Τουρκία είτε συνεννόηση με Σερβία και Βουλγαρία για την ίδρυση αυτόνομου κράτους στην Αν. Θράκη. Ως τελευταία επιλογή ο Βενιζέλος πρότεινε την καταβολή αποζημίωσης 5 εκατ. λιρών στην Τουρκία υπό τον όρο ότι θα την κατέβαλλαν Αγγλία και Γαλλία έναντι πιστώσεων⁴⁵.

44. Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 269. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 45.

45. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 46.

Προς επίρρωση των παραπάνω θέσεων του Βενιζέλου σε ό,τι αφορά τη στάση των Συμμάχων σε ενδεχόμενη επανάληψη του πολέμου ήρθε η ρηματική διακοίνωση, που έστειλαν στην ελληνική κυβέρνηση στις 16 Μαΐου, με την οποία τόνιζαν ότι: «Αι δυνάμεις θα έβλεπον ενδεχόμενην δράσιν της Ελλάδος εις Ανατολικήν Θράκην με εξαιρετικήν δυσμένειαν και δεν θα επέτρεπον να καρπωθή αύτη των ωφελημάτων εν περιπτώσει επιτυχίας»⁴⁶.

Παρόλα αυτά, η επαναστατική κυβέρνηση (όπως φαίνεται είχε επικρατήσει η άποψη των σκληρών της Επανάστασης) απάντησε στα τηλεγραφήματα του Αλεξανδρή ότι, ακόμη κι αν δεν επιτρεπόταν η διέλευση των Στενών στον ελληνικό στόλο, οι επιχειρήσεις του στρατού από ξηράς ήταν εξασφαλισμένες κατά τη γνώμη του αρχηγού του στρατού. Η κυβέρνηση αποδεχόταν έτσι παμψηφεί ως μόνη συμφέρουσα λύση την ανάληψη επίθεσης κατά της Τουρκίας. Παράλληλα με την αποστολή του τηλεγραφήματος δινόταν στον αρχιστράτηγο Πάγκαλο η διαταγή να είναι έτοιμος ο στρατός για επίθεση το πρωινό της 27^{ης} Μαΐου⁴⁷.

Στο σημείο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατεθούν τα στρατιωτικά και διπλωματικά δεδομένα, τα οποία θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο σε μια ένοπλη σύγκρουση. Σε ό,τι αφορά τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, αυτές όπως προαναφέρθηκε αποτελούνταν από συνολικά 9 μεραρχίες πεζικού και μία ιππικού. Το σχέδιο επιχειρήσεων του γενικού στρατηγείου προέβλεπε σε αρχική φάση την αιφνιδιαστική διάβαση του Έβρου, αναζήτηση του κύριου όγκου των εχθρικών δυνάμεων και, τέλος, ανατροπή της αμυντικής γραμμής Τσατάλτζας και εγκατάσταση επί της ευρωπαϊκής ακτής του Βοσπόρου. Καθοριστικό ρόλο στην επιτυχή εφαρμογή του σχεδίου έπαιζε η δυνατότητα εισόδου του ελληνικού στόλου στα Στενά, ο οποίος θα αποβίβαζε στον κόλπο του Ξηρού το Β' Σώμα Στρατού και ταυτόχρονα θα εμπόδιζε την απόβαση τουρκικών ενισχύσεων στην Αν. Θράκη⁴⁸.

Οι τουρκικές δυνάμεις στην Αν. Θράκη φαίνεται πως είχαν ενισχυθεί από την άνοιξη του 1923 και μετά. Σύμφωνα με αναφορά της επιτελικής υπηρεσίας του Γενικού Επιτελείου Στρατού, η οποία συντάχθηκε στις 20 Μαρτίου 1923, το σύνολο των τουρκικών στρατευμάτων στην Αν. Θράκη ανερχόταν σε 43 χιλιάδες πεζούς, 2.500 ιππείς, 50 πυροβόλα και 300 πολυβόλα. Στη Μ. Ασία παράλληλα οι πληροφορίες ανέφεραν στρατό συνολικής δύναμης 200 χιλιάδων ανδρών χωρισμένο σε 4 στρατιές⁴⁹.

46. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 158.

47. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 46-47.

48. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 164.

49. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 25/3/1923, αρ. 2757, Επιτελική Υπηρεσία Στρατού προς Υπουργεία Εξωτερικών, Ναυτικών, Στρατιωτικών και Ηγεσία Επανάστασης, 20 Μαρτίου 1923.

Παρόμοια εικόνα έδινε και η απόρρητη στρατιωτική έκθεση με ημερομηνία 7 Μαΐου 1923, με το σύνολο των τουρκικών δυνάμεων στη Θράκη να υπολογίζεται σε 30 χιλιάδες άνδρες, οργανωμένους σε δύο μεραρχίες των 12 χιλιάδων ανδρών και τους υπόλοιπους ενταγμένους σε άτακτα σώματα. Οι δύο μεραρχίες είχαν ως διοικητή τους τον Ρεφέν πασά. Η έκθεση ανέφερε ότι, κατά τις πληροφορίες που συνέλεξε, σε περίπτωση επίθεσης του ελληνικού στρατού ο Ρεφέν πασάς θα υποχωρούσε στην αμυντική γραμμή Ραιδεστού–Τυρολόγης–Βιζύης, αν χρειαζόταν θα υποχωρούσε σε δεύτερη – και τελευταία– αμυντική γραμμή άμυνας στην Τσατάλτζα, όπου υπήρχαν αρκετά πυροβόλα διαφόρων διαμετρημάτων. Επίσης στις παραπάνω δυνάμεις θα πρέπει να υπολογιστούν τόσο το τουρκικό σύνταγμα Κωνσταντινούπολης, δύναμης 1.500 ανδρών, όσο και η τουρκική χωροφυλακή με 7.000 άνδρες⁵⁰.

Στις 27 Μαΐου 1923, την ημέρα που αναμενόταν να ξεκινήσει η επίθεση του ελληνικού στρατού, το Δ΄ Σώμα Στρατού ενημέρωνε ότι, κατά τις πληροφορίες που συνέλεξε από Γάλλο αξιωματικό, οι τουρκικές δυνάμεις στη Θράκη αποτελούμενες από 35 χιλιάδες άνδρες δεν θα πρόβαλλαν ισχυρή αντίσταση, αντίθετα θα καθυστερούσαν όσο μπορούσαν τον ελληνικό στρατό, ώστε να οργανώνταν ισχυρή αμυντική γραμμή στην Τσατάλτζα. Εκεί σχεδίαζαν να μεταφέρουν τρεις μεραρχίες πλήρως επανδρωμένες. Κατά τις τουρκικές εκτιμήσεις χρειαζόταν διάστημα τριών ημερών για τη μεταφορά αυτή, ενώ αντίθετα υπολογιζόταν ότι ο ελληνικός στρατός θα έφτανε στην Τσατάλτζα σε πέντε ημέρες⁵¹. Παρόμοιους αριθμούς για τον τουρκικό στρατό έδινε και το τηλεγράφημα του διοικητή του Δ΄ Σώματος Στρατού υποστράτηγου Τσερούλη. Όπως είχε πληροφορηθεί από πηγές της αγγλικής αστυνομίας Κωνσταντινούπολης, η Βουλγαρία θα υποχρεωνόταν να παρέχει στην Τουρκία 40 χιλιάδες στρατού, όπως προέβλεπε η μυστική συμφωνία που είχε συναφθεί μεταξύ τους⁵².

Ο βασικότερος όμως παράγοντας σε μια ενδεχόμενη σύρραξη τόσο σε στρατιωτικό όσο και σε διπλωματικό επίπεδο ήταν η παρουσία των συμμαχικών δυνάμεων και στις δύο πλευρές των Στενών. Στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης οι Άγγλοι διατηρούσαν 7 τάγματα, στην Καλλίπολη 2 μεραρχίες και 3 λόχους κατά μήκος του Έβρου, οι δε Γάλλοι απ' την πλευρά

50. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/7/1923, Απόρρητη στρατιωτική έκθεση Γενικού Επιτελείου Στρατού προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Μαΐου 1923.

51. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/7/1923, Δελτίο πληροφοριών Δ΄ Σώματος Στρατού προς Υπουργείο Εξωτερικών, 27 Μαΐου 1923.

52. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 7/1/1923, αρ. 16986/1087, Δ΄ Σώμα Στρατού (Διδυμότειχο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 3 Μαΐου 1923.

τους διέθεταν 6 συντάγματα στην Κωνσταντινούπολη και ένα τάγμα στον Έβρο⁵³. Εκτός από τις χερσαίες δυνάμεις οι Σύμμαχοι διέθεταν και έναν πολύ ισχυρό στόλο πολεμικών πλοίων, ο οποίος ναυλοχούσε στον Βόσπορο (2 θωρηκτά, 3 καταδρομικά, 12 αντιτορπιλικά) και στα Στενά (2 θωρηκτά, 6 καταδρομικά κ.ά.) με στόχο να εμποδίσει είτε τους Τούρκους να διαπεραιωθούν στην Ευρώπη είτε τον ελληνικό στόλο να περάσει εντός των Στενών⁵⁴.

Ενδεικτική της στάσης των Συμμάχων σε μια ενδεχόμενη πολεμική αντιμετώπιση της Ελλάδας με την Τουρκία ήταν και η αρνητική απάντησή τους στο ελληνικό αίτημα να τεθεί ο ελληνικός στόλος υπό τις διαταγές τους, ώστε να περιφρουρεί τις ακτές της Αν. Θράκης, καθώς υπήρχαν πληροφορίες περί επιστράτευσης των Τούρκων. Το βρετανικό Foreign Office απέρριψε την ελληνική πρόταση λέγοντας ότι ήταν αδύνατο να γίνει δεκτό κάτι τέτοιο⁵⁵.

Η ειρήνη κρεμόταν πλέον από μια κλωστή, όλες οι ελπίδες για αποτροπή νέου πολέμου είχαν εναποτεθεί στην Τουρκία και τον Ισμέτ πασά, ο οποίος είχε να διαλέξει μεταξύ της παραχώρησης του Καραγάτς αντί της καταβολής αποζημίωσης ή της διακοπής των συζητήσεων και επανάληψης των εχθροπραξιών. Η κρίσιμη συνεδρίαση ορίστηκε για το πρωινό της 26^{ης} Μαΐου. Ο Ισμέτ, που εμφανιζόταν ανένδοτος ως τότε, τελικά δέχτηκε την πρόταση του Βενιζέλου να παραχωρηθεί στην Τουρκία το Καραγάτς και τα προάστιά του αντί της καταβολής αποζημίωσης και των κατασχεμένων πλοίων του 1918. Η συνεδρίαση λύθηκε και η συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ήταν γεγονός⁵⁶.

Πρέπει να τονιστεί πως η αλλαγή στάσης της Τουρκίας οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων. Καταρχάς οι Τούρκοι αντιπρόσωποι είχαν καταλάβει ότι η Ελλάδα ήταν ανένδοτη στο θέμα της αποζημίωσης και πως ήταν έτοιμη να καταγγείλει την ανακωχή και να επαναλάβει τις εχθροπραξίες. Επιπλέον, δύσκολα θα έβρισκαν υποστήριξη στο θέμα αυτό είτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις είτε από τα βαλκανικά κράτη, ενώ, τέλος, το ηθικό του τουρκικού στρατού είχε αρχίσει να κλονίζεται μετά από τόσα χρόνια εχθροπραξιών⁵⁷. Χαρακτηριστική της τελευταίας διαπίστωσης είναι η έκθεση του Άγγλου αρχιστράτηγου Χάριγκτον, που μεταξύ άλλων ανέφερε «κατά το διάστημα

53. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 25/3/1923, αρ. 2757, *απ.*

54. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 150.

55. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 2464, Πρεσβεία Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Μαΐου 1923.

56. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 47.

57. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 167. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 48.

της διάσκεψης της Λωζάννης ο τουρκικός στρατός έπεφτε σε δύναμη και μαχητική αξία. Οι στρατιώτες του ήταν κουρασμένοι και ζητούσαν να απολυθούν, υπήρχε δε δυσaráσκεια λόγω δυσχερειών στον ανεφοδιασμό σε τρόφιμα και ρούχα». Ως τον Μάιο του 1923 ο τουρκικός στρατός, σύμφωνα με τον Χάριγκτον, είχε χάσει το 50% της προ εξαμήνου μαχητικής του αξίας⁵⁸.

Η αντίδραση του Θεόδωρου Πάγκαλου στη συμφωνία

Η είδηση της συμφωνίας γνωστοποιήθηκε στην Αθήνα με τηλεγραφήματα που απέστειλαν οι Βενιζέλος και Αλεξανδρής. Ενώ όμως οι ηγέτες της Επανάστασης Πλαστήρας και Γονατάς εξέφρασαν με τηλεγράφημα στον Βενιζέλο την ευγνωμοσύνη των ίδιων και της πατρίδας για την επίτευξη εντίμου ειρήνης, οι αρχηγοί στρατού και στόλου Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος δεν δέχτηκαν με τον ίδιο ενθουσιασμό την είδηση και έστειλαν με τη σειρά τους τηλεγράφημα σε Βενιζέλο και Αλεξανδρή, το οποίο ουσιαστικά τους αποδοκίμαζε για την επίτευξη της ειρήνης: «Αποδεχόμενοι κατ' ανάγκη χάριν τιμής της Ελλάδος, ατυχή λύσιν, επειδή αυτή εγένετο κατά παράβασιν ρητής εγγράφου εντολής δοθείσης Υπουργόν Εξωτερικών, αρχηγοί Στρατού και Στόλου πενθούντες από χθες εκφράζουν την βαθειάν λύπην των, αίροντες εφεξής την προς την αντιπροσωπειάν εμπιστοσύνην των». Ο Αλεξανδρής απέστειλε την παραίτησή του μόλις διάβασε το τηλεγράφημα, αντίθετα ο Βενιζέλος απάντησε στην κυβέρνηση ότι θα έπρεπε να είναι βέβαιη ότι άξιζε διπλάσια εθνική ευγνωμοσύνη αφού πέτυχε με τέτοιες δυσκολίες να εξασφαλίσει για τη χώρα μια έντιμη ειρήνη⁵⁹.

Η συμφωνία αναγνωριζόταν έστω και με 'κρύα καρδιά' από την πολιτική ηγεσία, οι ηγέτες του στρατού και του στόλου όμως, Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος, είχαν εντελώς άλλη άποψη και επιθυμούσαν όσο τίποτε την επανάληψη των εχθροπραξιών, μέσω της οποίας επιδίωκαν να αναλάβουν οι ίδιοι τη διακυβέρνηση της χώρας. Ο Πάγκαλος δε απέστειλε και τηλεγράφημα στην Αθήνα, με το οποίο δήλωνε πως αρνιόταν να δεχτεί τη συμφωνία και πως θα διέταζε επανάληψη των εχθροπραξιών και προέλαση στην Αν. Θράκη. Η κινητοποίηση των Πλαστήρα και Γονατά ήταν άμεση, ο πρώτος μετέβη στη Θεσσαλονίκη και συγκάλεσε σύσκεψη όλων των διοικητών μονάδων για να τους εξηγήσει την όλη κατάσταση. Οι Πάγκαλος και Χατζη-

58. Θεοτοκός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π.

59. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 48-49. Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 270.

κυριάκος τελικά δήλωσαν πως πλανήθηκαν και ότι στο εξής θα ακολουθούσαν την επίσημη γραμμή της κυβέρνησης⁶⁰.

Ήταν όμως τόσο μεγάλη η εμμονή του Πάγκαλου και η φιλοδοξία του να αναλάβει αυτός τα ηνία της χώρας, ώστε άρχισε να βολιδοσκοπεί διοικητές μεγάλων μονάδων, όπως τον υποστράτηγο Τσερούλη, για ανατροπή της Επανάστασης. Η έγκαιρη όμως ενημέρωση του Πλαστήρα για τις κινήσεις του Πάγκαλου και η μετάβασή του στη Θεσσαλονίκη, όπου συγκάλεσε σε συμβούλιο τους διοικητές των μονάδων, οδήγησαν τον Πάγκαλο να αναγκαστεί να παραιτηθεί από την αρχηγία της στρατιάς.

Η γραμμή των αδιάλλακτων της Επανάστασης με πρωτεργάτη τον Πάγκαλο είχε ηττηθεί, ο τελευταίος μάλιστα ήταν τόσο 'τυφλωμένος' από την εμμονή του να προχωρήσει σε πόλεμο, που αγνόησε επιδεικτικά όλο το προηγούμενο διάστημα την ύπαρξη συμμαχικών στρατευμάτων στην Αν. Θράκη και τον Έβρο, τα οποία είχαν ρητή διαταγή να εμποδίσουν τυχόν προέλαση του ελληνικού στρατού. Αργότερα ο Πάγκαλος ισχυρίστηκε ότι ανώτερος αξιωματικός του βρετανικού στρατηγείου Ανατολής τον είχε διαβεβαιώσει ότι οι αγγλικές δυνάμεις σε ενδεχόμενο ελληνικής προέλασης δεν θα πρόβαλλαν εμπόδια⁶¹.

Συμπεράσματα

Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάννης, μια νέα πολεμική σύρραξη απετράπη και η ενδεχόμενη ανάκτηση της Αν. Θράκης έμεινε τελικά ανεκπλήρωτη. Ο Πάγκαλος μετά την αναγγελία της υπογραφής της συνθήκης, αμετανόητος, έφτασε στο σημείο να αποκαλέσει το διπλωματικό έργο που επιτέλεσε ο Βενιζέλος ως «Ανταλκίδειο ειρήνη», ενώ ο Ιωάννης Μεταξάς, παρότι ήταν στο άλλο άκρο του πολιτικού φάσματος ως ακραίος αντιβενιζελικός, έκανε ανάλογες δηλώσεις με τη σειρά του⁶².

Παρά την ανασύνταξη του ελληνικού στρατού στον Έβρο και την ύπαρξη μιας στρατιάς 110 χιλιάδων ανδρών, η καταγγελία της ανακωχής και η προέλαση προς την Κωνσταντινούπολη αποδείχτηκε αδύνατη από όλες τις πλευρές. Ο Βενιζέλος κατανόησε όλα τα παραπάνω δεδομένα καλύτερα ίσως από τον καθένα, η διαφορά όμως ήταν ότι έβλεπε τη στρατιά μόνο ως ένα διαπραγματευτικό χαρτί και τίποτα περισσότερο, διαφωνώντας πλήρως

60. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 50.

61. Γ. Γιανουλόπουλος, «Η στρατιά του Έβρου και η 'ανταρσία του Πάγκαλου'», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, σ. 260.

62. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ό.π., σ. 315.

με τις φωνές από την Αθήνα και την επιθυμία τής τότε ηγεσίας να υπάρξει μια νέα εξόρμηση προς ανατολάς.

Ο Βενιζέλος ήταν από τους πρώτους που ζήτησε από την Επανάσταση, τον Σεπτέμβριο του 1922, την άμεση ανασυγκρότηση του στρατού στο μέτωπο της Θράκης. Γνώριζε πως σε περίπτωση μη ύπαρξης αξιόμαχου στρατού στη Θράκη θα ετίθετο σε κίνδυνο ακόμη και η δυτική Θράκη, αλλά πιθανόν και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Η Επανάσταση πέτυχε πράγματι το καλύτερο δυνατό στον τομέα αυτό, με την ταχύτατη ανασυγκρότηση του στρατού. Η στρατιά αποτέλεσε τελικά ένα πολύτιμο διαπραγματευτικό όπλο στα χέρια του Βενιζέλου, ο οποίος είναι βέβαιο ότι, αν παρουσιάζονταν οι προϋποθέσεις που αναλύθηκαν εκτενώς προηγουμένως (η στάση Συμμάχων και Σερβίας), τότε πρώτος αυτός θα εισηγούνταν την προέλαση προς τα ανατολικά. Από τη στιγμή όμως που κάτι τέτοιο ουδέποτε συνέβη και ούτε υπήρξε στον ορίζοντα η ελπίδα για κάτι τέτοιο, ήταν εντελώς ουτοπικό να υπάρχει στις τάξεις της ελληνικής ηγεσίας η πρόθεση περί επανάληψης των εχθροπραξιών.

Οι Σύμμαχοι, συμπεριλαμβανομένης της Αγγλίας, από το φθινόπωρο του 1922 είχαν αποφασίσει να παραδώσουν στην Τουρκία την Αν. Θράκη και τα Στενά με αντάλλαγμα την εξασφάλιση των δικών τους συμφερόντων. Η ελληνική ηγεσία γνωρίζοντας τη συμμαχική απόφαση για παραχώρηση της Αν. Θράκης στην Τουρκία και όντας διπλωματικά απομονωμένη, σε περίπτωση που προχωρούσε μόνη της σε ένοπλη σύρραξη το μόνο που μπορούσε να πετύχει ήταν να χρησιμοποιήσει με έντεχνο τρόπο τη στρατιά του Έβρου για να αποκομίσει όσα περισσότερα μπορούσε στη σκακιέρα της διπλωματίας.

Το τελευταίο το χειρίστηκε περίτεχνα ο Βενιζέλος στη Λωζάννη όπου, σείοντας την απειλή καταγγελίας της ανακωχής αν η Τουρκία δεν δεχόταν την παραχώρηση του Καραγάτς αντί αποζημίωσης, πέτυχε τελικά τη μη καταβολή αποζημίωσης. Το βέβαιο είναι πως χωρίς την ύπαρξη ισχυρού στρατού στη Θράκη η θέση της Ελλάδας στη διάσκεψη της Λωζάννης θα ήταν πολύ διαφορετική, με πιθανότερη την υπογραφή μιας ταπεινωτικής συνθήκης αντί αυτής που επιτεύχθηκε.

